

# Myslet a mluvit „jako by“<sup>1</sup>

Petr Koťátko —

Filosofický ústav AV ČR, v. v. i., Praha

kotatko@flu.cas.cz

## Abstrakt:

V první části stati se zaměříme na rozdíl mezi modem *jako by* jako významným parametrem, který filosofická analýza odhaluje ve struktuře myšlenkových postojů či aktů, a modem *jako by* jako útočištěm, do něž se filosofický systém uchyluje v krizových situacích: v situacích, kdy si chod systému vynucuje tahy, které jsou podle jeho vlastních kritérií nepřijatelné. Toto přepínání do modu *jako by*, jeho důvody a jeho neúčinnost (jako východiska z krize) budeme sledovat v Kantově transcendentální dialektice. Krátce poukážeme na analogické problémy v teoriích prominentních analytických filosofů 20. století, které vybízejí ke stejné přímočarému (a stejně iluzornímu) řešení. V další kapitole povedeme paralelu mezi touto funkcí modu *jako by* na půdě teoretických systémů a jednou z rolí modu *jako by* v reálném životě: *jako by* v ní plní funkci média, v němž se má překlenout rozpor mezi skutečným a žádoucím stavem věcí. Na závěr vymezíme roli a dosah modu *jako by* ve fungování narativní fikce. I tato sféra, jak uvidíme, otevírá prostor pro fundamentální rozpory stejného druhu, jaké nás zajímaly v první části stati. Co se podstatně liší, jsou jejich důsledky na půdě teorie (kde mají destruktivní dopad a volají po „řešení“ v modu *jako by*) a na půdě narativní fikce (kde mohou působit jako produktivní princip).

**Klíčová slova:** modus *jako by*, transcendentální ideje, antinomie, narativní fikce

Nejnápadnější vlastností, kterou formule „jako by“ vytrvale prokazuje v každodenní konverzaci, je neodbytnost, s jakou se proti naší vůli (původně jsem samozřejmě napsal „jako by proti naší vůli“) dokáže vloudit do našich vět. Podstatnější je ale podivuhodná síla a rozmanitost funkcí, které modus *jako by* plní ve velmi vzdálených sférách myšlení a komunikace. Umožňuje nám překlenout (alespoň v myšlenkách) rozdíly mezi žádoucími a reálnými stavy věcí, a tak si kompenzovat své frustrace a svá selhání; nabízí nám způsob, jak předstírat, že děláme něco, co reálně neděláme, aniž by se z nás stali pod-

1 Jsem velmi zavázán Jerryemu Levinsonovi, Stefanovi Predellimu, Göranu Rossholmovi, Zsofii Zvolenszké a další účastníkům kolokvia *Fiction and Pretense* (Praha, duben 2018) za velmi inspirativní kritiku mého referátu, z něhož vychází tento článek. Za velmi zasvěcené komentáře děkuji i oběma anonymním recenzentům *Filosofického časopisu*. Na jejich podněty jsem se pokusil reagovat v několika poznámkách pod čarou (pozn. č. 2, 22, nepřímo též č. 24 a 43): témata, která otevřeli, tím ale ani zdaleka nepokládám za vyčerpaná.

vodníci, nebo jak říkat evidentně nepravdivé věci, aniž by se z nás stali lháři, případně lidé neschopní rozpoznat pravý stav věcí; zakládá a kontroluje rozsáhlou, a také podivuhodně členitou oblast komunikace, které se říká fikční diskurs; a vypadá to, že staví na nohy filosofické systémy, které se hroutí pod nápořem svých kontradikcí, nebo že alespoň zaceluje rány, které si tyto systémy samy zasazují, když se jim jejich vlastní aparát vymyká zpod kontroly. V této stati se zaměříme primárně na poslední sféru: na možné funkce modu *jako by* v konstrukci filosofických systémů a v řešení rozporů, do nichž upadají vinou svých vzájemně neslučitelných předpokladů. Hlavním příkladem a předmětem diskuse bude Kantův výklad funkce transcendentálních idejí v *Kritice čistého rozumu*. Role modu *jako by* v „každodenním“ myšlení a komunikaci a ve fungování narativní fikce nás bude zajímat jen jako protějšek či paralela k jeho (reálným či možným) funkcím v rámci filosofických systémů.<sup>2</sup>

## 1. Nasazení modu „jako by“ jako tah ve filosofické konstrukci

### 1.1 Immanuel Kant

#### a) Etika

Mě první příklady ze sféry klasické filosofie ještě nebudou toho druhu, o němž byla řeč v úvodu – nepůjde o využití modu *jako by* jako útočiště, do něž se můžeme uchýlit, když se nám vinou rozporů přítomných v základech našeho systému začíná drolit půda pod nohama. Naopak, půjde o příklady konstitutivní funkce, která, jak se zdá, přísluší modu *jako by* ve struktuře postojů specifického druhu: v našem případě etického a estetického. Cílem je alespoň zběžně poukázat na to, že modus *jako by* hraje na různých místech Kantova systému velmi rozmanité role, zcela imunní vůči kritice, která se bude týkat (v kap. 1.1.c) funkce *jako by* v teoretické filosofii.

2 Jeden z recenzentů mého rukopisu klade v této souvislosti otázku, zda se ve všech těchto případech uplatňuje tentýž pojem *jako by*, nebo různé pojmy „spojené například nějakou rodinnou podobností“. Pokud jde o mě, zatím jsem (při přecházení mezi těmito sférami) nenarazil na nic, co by mi bránilo uvažovat stále o tomtéž modu. Ve všech třech případech postulujeme existenci nějakých entit, pravdivost nějakých propozic nebo specifickou funkci nějakých výrazů (například schopnost fikčního jména referovat k reálnému individu) v modu, který se pokaždé stejným způsobem liší od modu reality nebo od myšlení či vypovídání v kondicionálu. Činíme tak z velmi rozdílných důvodů (o nichž bude řeč v následujících kapitolách) – podobně jako v různých kontextech vykonáváme tentýž mluvný akt tvrzení s různými záměry, funkcemi a důsledky: zpravit někoho o reálném stavu věcí, oklamat někoho, předvést své znalosti, splnit svou zákonnou povinnost, zbavit se odpovědnosti za další průběh události, potěšit nebo vyděsit nebo urazit někoho atd.

Začněme výskytem termínu „jako by“ v jedné z formulací Kantova kategoričtějšího imperativu: mám na mysli tzv. „Naturgesetzformel“ (formuli operující s pojmem přírodního zákona) v *Základech metafyziky mravů*.<sup>3</sup> Chtěl bych na ní demonstrovat, že ani z přítomnosti obratu „jako by“ („als ob“, „as if“ atd.) ve filosofické formulaci nemusí být bez další úvahy zřejmé, že skutečně převádí vyjádřenou propozici (nebo její část) do modu *jako by*: jeho funkce by také mohla být čistě stylistická či rétorická.

/1/ *Naturgesetzformel*:

„Handle so, *als ob* die Maxime deiner Handlung durch deinen Willen zum allgemeinen Naturgesetze werden sollte.“<sup>4</sup>

(„Jednej tak, *jako by* se maxima tvého jednání měla na základě tvé vůle stát obecným přírodním zákonem.“<sup>5</sup>)

To je, jak vysvětluje sám Kant,<sup>6</sup> ekvivalentní se známější formulací deklarující princip zobecnění maximy našeho jednání na obecný zákon: pro nás je tato ekvivalence zajímavá tím, že druhá formulace neobsahuje termín „jako by“.

/2/ *Universalisierungsformel*:

„Handle nur nach derjenigen Maxime, durch die du zugleich wollen kannst, dass sie ein allgemeines Gesetz werde.“<sup>7</sup>

(„Jednej jen podle té maximy, o níž můžeš zároveň chtít, aby se stala obecným zákonem.“<sup>8</sup>)

3 Kant, I., *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*. Vzhledem k roli, kterou v této úvaze hraje jazyková forma, budu primárně citovat z německé verze tohoto díla, konkrétně z Ausgabe der Preußischen Akademie der Wissenschaften, Berlin 1900 nn., přičemž budu užívat standardní mezinárodní podobu bibliografických odkazů.

4 AA IV, 421. Příkladem jiné verze obsahující obrat „jako by“ je formulace odkazující na „říš účelů“ („Reich-der-Zwecke-Formel“): „Demnach muß ein jedes vernünftige Wesen so handeln, *als ob* es durch seine Maximen jederzeit ein gesetzgebendes Glied im allgemeinen Reiche der Zwecke wäre.“ AA 000004IV, 438.

5 Kant, I., *Základy metafyziky mravů*. Přel. L. Menzel. Praha, Svoboda 1974, s. 62.

6 „Weil die Allgemeinheit des Gesetzes, wornach Wirkungen geschehen, dasjenige ausmacht, was eigentlich Natur im allgemeinsten Verstande (der Form nach), d. i. das Dasein der Dinge, heißt, so fern es nach allgemeinen Gesetzen bestimmt ist, so könnte der allgemeine Imperativ der Pflicht auch so lauten: handle so, als ob die Maxime deiner Handlung durch deinen Willen zum allgemeinen Naturgesetze werden sollte.“ AA IV, 421.

7 AA IV, 421. Srov. další verzi „formulace postulující zobecnění“: „Handle nach der Maxime, die sich selbst zugleich zum allgemeinen Gesetze machen kann.“ AA 000004IV, 436. Nebo: „Handle so, daß die Maxime deines Willens jederzeit zugleich als Prinzip einer allgemeinen Gesetzgebung gelten könne.“ AA 000005V, 30. Nebo: „[Handle so], daß der Wille durch seine Maxime sich selbst zugleich als allgemein gesetzgebend betrachten könne.“ AA 000004IV, 434.

8 Kant, I., *Základy metafyziky mravů*, c.d., s. 62.

Zdálo by se, že druhá formulace (právě tak jako další verze z téže sady – tj. ze série formulací postulujících zobecnění uvedeného druhu) ukazuje, že v první formulaci je obrat „jako by“ eliminovatelný jako čistě stylistický nebo rétorický prvek. V obou případech se nám různými slovy jednoduše říká, že máme jednat tak, abychom mohli zároveň chtít, aby...

Proti tomu lze namítnout, že obě varianty musí (implicitně či explicitně) obsahovat operátor *jako by*, má-li imperativ, který vyjadřují, dávat dobrý smysl. Nemůžeme ho chápat tak, že nás zavazuje, abychom jako jednajících subjekty v každém konkrétním případě skutečně chtěli, aby naše jednání mělo zákonodárnou sílu, protože by se nám tím ukládalo přání, o němž zároveň víme, že je nereálné. Samozřejmě jsme si vědomi toho, že naše jednání reálně nemá a nemůže mít zákonodárné důsledky ve smyslu nastolení „přírodních“ zákonů jednání, tj. vytvoření mechanismu, který bude součástí přirozenosti všech lidí a v každém z nich bude za jistých okolností generovat motivaci k jistému druhu jednání. Nanejvýš může (díky své přesvědčivosti nebo našemu charismatu) strhnout část lidí k následování. Má-li to kategorický imperativ respektovat, může nám (v různých variantách) uložit jen toto: přijmi v modu *jako by* předpoklad, že tvé jednání má zákonodárnou sílu vždy, když si to přeješ; a jednej vždy tak, abys mohl chtít, aby se tato síla (předpokládaná v modu *jako by*) reálně uplatnila.<sup>9</sup>

## b) Estetika

Podstatnou podmínkou vnímání něčeho jako krásného je podle Kanta naše schopnost připisovat tomu jisté určení v situaci, kdy jsme si současně vědomi, že to reálně nenese toto určení. Tak přírodu vnímáme jako krásnou, pokud ji na sebe necháme působit jako umění – přestože víme, že nejde o artefakt stvořený za účelem estetického působení. Naopak umění je pro nás krásné, pokud jsme schopni vnímat je jako přírodu – přestože víme, že jde o umělý výtvar naplňující estetický projekt. Takové spojení dvou protikladných postojů ve vztahu k jednomu a témuž předmětu je možné jen díky tomu, že jeden z nich zaujmeme v modu *jako by*. V estetickém postoji vnímáme přírodu *jako by* byla uměleckým dílem (aniž zapomínáme, že tomu tak není), zatímco umělecké dílo vnímáme, *jako by* bylo přírodním útvarem (aniž ztrácíme ze

9 Nicméně je tu ještě jedna možnost, která stojí za zvážení: chápat předpoklad, že naše jednání má zákonodárnou sílu, nikoli jako kontrafaktický předpoklad přijímaný v modu *jako by*, ale jako kontrafaktický předpoklad zvažovaný v kondicionálu. Pak nám kategorický imperativ ukládá jednat tak, aby platilo, že *kdyby* naše jednání mělo (alespoň potenciálně) zákonodárnou sílu, mohli bychom zároveň chtít, aby se tato síla uplatnila v případě principu našeho aktuálního jednání (tj. aby se tento princip stal obecným zákonem). K diskusi o rozdílu mezi funkcí kondicionálu a funkcí modu „jako by“ v úvahách o kontrafaktických stavech věcí bohužel v této stati nebude příležitost: omezím se tedy na konstatování, že je-li právě uvedená cesta schůdná, modus „jako by“ přece jen není neeliminovatelnou součástí mravního postoje.

zřetele, že je dílem tvůrce sledujícího estetický záměr).<sup>10</sup> Tak v *Kritice soudnosti* (§ 45) čteme: „Příroda byla krásná, pokud zároveň vypadala jako umění, a umění může být nazýváno krásným jen tehdy, když jsme si vědomi, že je uměním, a přece pro nás vypadá jako příroda“. A tamtéž: „Účelnost v produktu krásného umění se tedy, i když je úmyslná, nesmí přece jevit jako úmyslná; tj. krásné umění musí být nahlíženo jako příroda, třebaže jsme si jí jako umění vědomi.“<sup>11</sup> Přestože tyto formulace neobsahují obrat „jako by“, koherence estetického postoje, který se v nich vymezuje, vyžaduje nasazení modu *jako by*, jak jsem se pokusil ukázat výše.

### c) Teoretická filosofie

Samotný koncept jednání podle kategorického imperativu předpokládá pojem svobodné vůle, podobně jako samotný koncept účelného uspořádání přírody předpokládá pojem původce tohoto účelu a tvůrce tohoto uspořádání – a oba tyto pojmy, pod titulem „Kausalität aus Freiheit“ („kauzalita ze svobody“, „svobodná kauzalita“) a „notwendiges Wesen“ („nutná bytost“) jsou uvedeny do Kantova systému v *Kritice čistého rozumu* (v části nazvané „Transcendentální dialektika“), a to způsobem, v němž hraje podstatnou roli modus (a obrat) *jako by*.<sup>12</sup> V tomto případě (na rozdíl od Kantovy etiky a estetiky) modus *jako by* plní funkci, k níž od počátku směřuje náš zájem: má nám umožnit překlenout problémy, do nichž upadá filosofický systém vinou rozporů zakotvených v jeho základech. Pokusme se nyní projít společně cestu ústící do kritické situace, v níž má modus *jako by* splnit svou problematickou misi.

Ve druhém oddílu první části *Kritiky*, nazvaném „Transcendentální dialektika“, uvádí Kant mimo jiné na scénu sadu pojmů rozumu [„Vernunft“] označovaných jako „kosmologické transcendentální ideje“<sup>13</sup>: jde o pojmy to-

10 K roli modu, resp. obratu „jako by“ v Kantově estetice viz Schaper, E., *The Kantian “As-If” and Its Relevance for Aesthetics. Proceedings of the Aristotelian Society, New Series*, 65, 1964–1965, s. 219–234.

11 Kant, I., *Kritika soudnosti*. Přel. V. Špalek – W. Hansel. Praha, Odeon 1975, s. 124, s. 125.

12 K různým způsobům a funkcím nasazení modu *jako by* v první *Kritice* viz La Roca, C., *Formen des „als ob“ bei Kant*. In: Dörflinger, B. – Krück, G. (Hrsg.), *Über den Nutzen von Illusionen. Die regulativen Ideen in Kants theoretischen Philosophie*. Hildesheim–Zürich–New York, Georg Olms Verlag 2011.

13 Kantovo užívání termínu „transcendentální ideje“ ale není důsledně jednotné. Srov. k tomu: Klimmek, N. F., *Kants System der transzendentalen Ideen*. Berlin–New York, De Gruyter 2005, s. 51 n. Na jedné straně Kant mluví o „die transzendentale Idee der absoluten Totalität der Synthesis in der Reihe der Bedingungen“ (B 440), resp. konstatuje, že transcendentální ideje nám umožňují myslet „die Totalität der Bedingungen zu einem gegebenen Bedingten“ (B 379). Tomu odpovídají čtyři kosmologické ideje (jako specifikace tohoto principu pro čtyři druhy podmínek, jak si připomeneme níže) a Kant se vyjadřuje tak, jako by to byl kompletní výčet transcendentálních idejí: o kosmologických idejích mluví jako o „alle vier transzendentale Ideen“ (B 556 n.). Srov. též název úseku „Zweite Abteilung/2. Hauptstück/5. Abschnitt: Skeptische Vorstellung der kosmologischen Fragen durch alle vier transzendentale Ideen“ (česky: „Oddíl druhý/Kniha druhá/2. část/5. kapitola: Skeptický výklad kosmologických otázek pomocí všech čtyř transcendentálních

tality podmínek čtyř různých typů odvozených od čtyř kategorií. V rámci každého ze čtyř typů kategorií se ze tří kategorií spadajících pod daný typ vybírá jedna, která navozuje (tj. jejíž aplikace generuje) řadu podmínek specifického druhu:

kategorie kvantity: veškerost [Allheit]

kategorie kvality: realita [Realität]

kategorie relace: příčina a účinek [Ursache und Wirkung]

kategorie modality: nutnost–nahodilost [Notwendigkeit–Zufälligkeit]

V Kantově pojetí nejde o vznik nových pojmů (srov. B 435–436), ale o užítí potenciálu kategorií v myšlenkových operacích přesahujících jejich fungování na úrovni rozvažování [„Verstand“] a současně nutných pro završení syntetické jednoty poznávajícího myšlení. Dochází k tomu tak, že na úrovni rozumu [„Vernunft“] myslíme každou z těchto řad podmínek v její absolutní úplnosti [„absolute Totalität“] jako završenou, a to na základě předpokladu, že myslet nějaký jev jako reálný a současně jako podmíněný v daném ohledu znamená pojímat *všechny* podmínky daného typu jako splněné. Například v případě kauzální podmíněnosti musíme předpokládat, že kauzální podmínky (tj. příčiny) existence jevu se skutečně naplnily, totéž musíme předpokládat o příčinách těchto příčin atd. Myslet nějaký jev jako kauzálně podmíněný tedy vyžaduje myslet kauzální řadu jeho podmínek jako završenou. To ale znamená předpokládat, že je (kauzálně) zakotvena v něčem, co už neodkazuje na další podmínku daného typu, tedy v příčině, jejíž existence už není determinována další příčinou: jinými slovy, musíme předpokládat kauzálně nepodmíněnou příčinu – „Kausalität aus Freiheit“. <sup>14</sup> Tímto

---

[pokrač. pozn. č. 13.] idejí“). Ale na jiném místě (B 393, B 395) se mluví o pojmech „die Seele“, „die Welt“ a „der Gott“ jako o „transzendente Ideen“. Viz též „Anhang zur transzendentalen Dialektik/Von der Endabsicht der natürlichen Dialektik der menschlichen Vernunft“ (B 697 n.): tady jsou pojmy duše, světa a boha označovány jako „Ideen der reinen Vernunft“, nebo „transzendente Ideen“ (B 699). Tyto tři pojmy odpovídají předmětům tří metafyzických disciplín: psychologie, kosmologie a teologie. Podle Klímeky ale ve skutečnosti (navzdory nedůslednostem v Kantově terminologii) nemá jít o tři transcendentální ideje, ale o tři třídy idejí (tak jako kvantita, kvalita atd. nejsou kategorie, ale třídy kategorií), což je podloženo Kantovým vyjádřením v B 391. Viz Klímek, N. F., *Kants System der transzendentalen Ideen*, c.d., s. 51–52.

- 14 Srov. 2. kniha, 2. kap., 2. část: Systém kosmologických idejí: „Transcendentální ideje jsou vlastně jen kategorie rozšířené až k nepodmíněnému.“ „Děje se to tak, že k podmíněnému, které je dané, vyžaduje na straně podmínek (jímž rozvažování podrobuje všechny jevy syntetické jednoty) absolutní totalitu, a tím činí z kategorií transcendentální ideje, aby dal empirické syntéze jejím postupem až k nepodmíněnému (které se nikdy nevyskytuje ve zkušenosti, ale jen v idejí) absolutní úplnost. Rozum to vyžaduje podle zásady: pokud je dáno podmíněné, je dán i celý souhrn podmínek, a tedy i to, co je zcela nepodmíněné a bez čeho by podmíněné nebylo možné.“ Srov. B 435–436.

vystupňováním nebo radikalizací (hyperbolizací<sup>15</sup>) pojmového obsahu kategorie kauzality, jinými slovy tím, že pojem řady podmínek (daného typu) necháme expandovat do pojmu absolutní totality podmínek, dospíváme k ideji „absolutní úplnosti vzniku jevu“ [„absolute Vollständigkeit der Entstehung der Erscheinung“] a obecně ke čtyřem kosmologickým idejím, které Kant dělí do dvou skupin (B 443):

*Matematické ideje:*

- (1) absolutní úplnost skládání daného celku všech jevů
- (2) absolutní úplnost členění daného celku v jevu

*Dynamické ideje:*

- (3) absolutní úplnost vzniku jevu
- (4) absolutní úplnost závislosti jsoucna proměnlivého v jevu

Ale syntetické fungování idejí (při zajišťování jednoty poznávajícího myšlení) má antinomickou povahu: každý ze čtyř typů podmíněnosti musíme myslet nejenom jako završený (na straně podmínek), ale i jako univerzální, protože syntetická jednota myšlení vyžaduje, abychom každý jev mysleli jako podmíněný daným způsobem (a tak ho zahrnuli do univerzálních souvislostí zakládajících jednotu světa jevů). V případě kauzálních souvislostí to, jak se zdá, neponechává prostor pro myšlení kauzálně nepodmíněné příčiny. To znamená, že *musíme* a zároveň *nemůžeme* předpokládat kauzalitu ze svobody [„Kausalität aus Freiheit“].<sup>16</sup>

V Kantově expozici antinomií čistého rozumu postulují vždy *teze* završenost souvislostí (sérií podmínek) daného typu a *antiteze* jejich univerzálnost (ve smyslu obecné, bezvýjimečné platnosti ve světě jevů). Teze tedy mají podobu tvrzení:

- (1) nutného ohraničení světa v prostoru a čase
- (2) absolutní (nepřekročitelné) hranice dělitelnosti substancí
- (3) existence absolutního počátku kauzální řady
- (4) existence nutného, tj. nepodmíněného jsoucna

15 Jak brzy uvidíme, problematičnost této hyperboly v rámci Kantova systému spočívá v tom, že v ní myšlení expanduje až za hranice možné zkušenosti – a tedy i za hranice aplikability svých pojmů.

16 Možnost předpokládat nepodmíněnou (svobodnou) kauzalitu má samozřejmě zásadní význam i mimo rámec úvah o syntetických funkcích poznávajícího myšlení: je nepostradatelná pro etiku. Druhá dynamická kosmologická idea, pojem nutné bytosti jako zdroje (příčiny) uspořádání světa, má zase klíčový význam pro teologii a, jak se ukazuje ve třetí *Kritice*, také pro estetiku: umožňuje nám pojímat smyslový svět [Sinnenwelt], jako by byl účelně organizovaným celkem, který má „einen einzigen obersten und allgenugsamen Grund“ (B 700), totiž „eine gleichsam selbständige, ursprüngliche und schöpferische Vernunft“ (B 700); případně „ein einziges allbefasendes Wesen, als oberste und allgenugsame Ursache“ (B 718).

Antiteze tvrdí přirozeně opak. Antinomie založené na dynamických kosmologických idejích umožňují pozoruhodné řešení. Zatímco u matematických idejí jde o homogenní řady podmínek, v nichž podmíněné i podmiňující náleží do téže řady jevů, u dynamických idejí máme možnost umístit počátek řady podmínek daného typu [„Kausalität aus Freiheit“ a „notwendiges Wesen“] mimo svět jevů, tj. myslet je jako věc o sobě.<sup>17</sup> Tím se spor ruší: teze tvrdí existenci příslušného nepodmíněného jako věci o sobě a antiteze ji popírá ve světě jevů.<sup>18</sup>

Zároveň jde o velmi vratké řešení, v němž se, jak uvidíme, rozkolísá stabilita celého systému. O antitezích lze neproblematicky říci, že jsou pravdivé, pokud důsledně omezujeme jejich dosah na svět jevů. Platnost (a sama smysluplnost) tezí je ale v rámci Kantova systému krajně problematická. Teze teď tvrdí existenci něčeho, co principiálně nelze *poznat* – ale co bychom neměli být schopni ani *myslet*, protože pojmy, které přitom uplatňujeme (např. pojem kauzality) jsou principiálně aplikovatelné jen ve vztahu k možné zkušenosti a mimo tuto sféru degenerují na „prázdné názvy pojmů bez jakéhokoli obsahu“ (B 707), a tedy na „pouhou hru“ (B 298).<sup>19</sup> Zároveň ale teze *musíme* přijmout, tj. musíme předpokládat předměty kosmologických transcendentálních idejí, abychom mohli myslet jednotlivá podmíněná jsoucna, která nám (jako své danosti) podává naše zkušenost, jako existující, protože to předpokládá, že všechny podmínky jejich existence jsou splněny.

Kant nám nabízí modus, v němž máme provést tuto choulostivou operaci, tj. myslet něco, co je podle kritérií *První kritiky* nemyslitelné: modus

17 Viz B 559, B 565 n.

18 V případě antinomií založených na dynamických idejích lze tedy teze i antiteze chápat jako pravdivé (teze vzhledem k věci o sobě, antiteze vzhledem ke světu jevů). Viz B 559, B 260; viz i pozn. č. 276 tamtéž. Naproti tomu v případě antinomií založených na matematických idejích jsou teze i antiteze nepravdivé, protože obě předpokládají svět jako věc o sobě (a tvrdí o něm, že je konečný nebo nekonečný, resp. že je nebo není nekonečně dělitelný).

19 Srov. „Wir haben nämlich gesehen: daß alles, was der Verstand aus sich selbst schöpft, ohne es von der Erfahrung zu borgen, das habe er dennoch zu keinem anderen Behuf, als lediglich zum Erfahrungsgebrauch.“ (B 295) Nebo: „Also beziehen sich alle Begriffe und mit ihnen alle Grundsätze, so sehr sie auch a priori möglich sein mögen, dennoch auf empirische Anschauungen, d. i. auf data zur möglichen Erfahrung. Ohne dieses haben sie gar keine objektive Gültigkeit, sondern sind ein bloßes Spiel, es sei der Einbildungskraft, oder des Verstandes, respektive mit ihren Vorstellungen.“ (B 298; srov. B 517) „Die Begriffe der Realität, der Substanz, der Causalität, selbst die der Nothwendigkeit im Daseyn, haben, außer dem Gebrauche, da sie die empirische Erkenntniß eines Gegenstandes möglich machen, gar keine Bedeutung, die irgend ein Object bestimmte.“ (B 705) „Denn ich verlange keinesweges, und bin auch nicht befugt, es zu verlangen, diesen Gegenstand meiner Idee, nach dem, was er an sich seyn mag, zu erkennen; denn dazu habe ich keine Begriffe, und selbst die Begriffe von Realität, Substanz, Causalität, ja so gar der Nothwendigkeit im Daseyn, verlieren alle Bedeutung, und sind leere Titel zu Begriffen, ohne allen Inhalt, wenn ich mich außer dem Felde der Sinne damit hinauswage“ (B 706–707).



*jako by*.<sup>20</sup> V poznání máme postupovat tak, *jako bychom* předpokládali předměty dynamických idejí, tj. kauzálně nepodmíněnou příčinu a nutnou bytost.<sup>21</sup> Vypadá to, že myšlení je (na úrovni rozumu) seřízeno tak, že tam, kde upadá do sporu se sebou samým (a to nutně, protože jde o spor zahrnutý v jeho základních funkcích), přepíná do modu *jako by*. Sporem, který zde mám na mysli, není konflikt tezí a antitezí, ale kontradikce zahrnutá v Kantově řešení tohoto konfliktu postulováním předmětů dynamických idejí jako věcí o sobě. Otázka zní: Jak bychom mohli doufat, že přechod do modu *jako by* odstraní či vyřeší náš problém? Musíme-li myslet předměty transcendentálních idejí jako existující a zároveň přesně to udělat nemůžeme, protože pojmy nezbytné pro takový výkon se nutně vyprazdňují (na „názvy bez jakéhokoli obsahu“) a veškeré operace s nimi degenerují na „pouhou hru“ (viz výše), jakmile se je pokusíme aplikovat mimo sféru možné zkušenosti, musí to platit pro jakýkoli modus. Modus *jako by* (ani žádný jiný) nefunguje tak, že vrací „prázdným názvům“ pojmový obsah a mění „pouhou hru“ na myšlenkové akty identifikující předměty, jejichž existenci bychom mohli postulovat (i když jen *jako by*). V modu *jako by* mohu bez potíží předpokládat, že v reálném světě žila osoba jménem „Ema Bovaryová“, která zažila a vykonala všechno, co se líčí ve Flaubertově románu. Tomuto výkonu nestojí nic v cestě, protože pojmová určení obsažená ve fikčním literárním díle nemají tu vlastnost, že by zkolabovala na „prázdné názvy bez jakéhokoli obsahu“, jakmile se aplikují (v modu *jako by*) mimo sféru literární fikce: koneckonců sem byla přenesena ze sféry našeho myšlení a vypovídání o reálném světě. Naproti tomu náš problém na poli Kantovy teoretické filosofie pramenil z kantovské premisy, že hranice mezi světem jevů a sférou věcí o sobě není pro naše myšlenkové operace stejně propustná.

Je tedy zřejmé, že spor, na nějž jsme narazili a který měl vyřešit přechod do modu *jako by*, nelze lokalizovat do jednoho místa transcendentální dialektiky (resp. do jedné dílčí funkce, kterou vykonává rozum). Je zakotven v základní charakteristice poznávajícího myšlení, v tezi, že jeho formy jsou uplatnitelné jen ve sféře možné zkušenosti a že věc o sobě, kterou musíme předpokládat jako vnější zdroj afekcí smyslů, z nichž pochází veškerá látka naší zkušenosti (smyslová rozmanitost), spadá mimo sféru možné zkušenosti. Tak se ocitáme v situaci, v níž nás filosofická doktrína sice nutí postulovat věc o sobě (abychom dali nějaký obsah pojetí poznávajícího myšlení jako jednoty spontaneity a receptivity), ale zároveň nám ji znemožňuje myslet, pro-

20 Srov. B 544 n., 700 n., 713, 854; srov. „Der Anhang: Von dem regulativen Gebrauch der Ideen der reinen Vernunft, 2. Abschnitt: Von der Ednabsicht der natürlichen Dialektik der menschlichen Vernunft“.

21 Role idejí tedy není konstitutivní (na rozdíl od kategorií se neuplatňují v konstituci předmětů poznání), ale regulativní: vymezují princip, podle nějž máme postupovat v poznání.

tože veškeré pojmy, jimiž jsme vybaveni, jsou aplikovatelné jen ve sféře možné zkušenosti. Platí-li to například pro pojem kauzality, jak můžeme myslet věc o sobě jako *zdroj* afekce našich smyslů? Anebo: jak můžeme myslet nepodmíněnou příčinu [„Kausalität aus Freiheit“] jako věc o sobě? Zdá se, že máme znovu příležitost uplatnit manévry z transcendentální dialektiky, totiž přejít do modu *jako by*. Obecná instrukce by zde mohla znít: postupuj tak, *jako bys* (ve svých myšlenkových operacích) mohl překročit sféru možné zkušenosti, přestože víš, že je to nemožné.

V tomto případě už nejde o to, že nám naše analýza ukazuje, že *myšlení*, které je jejím předmětem (jak tomu bylo výše v transcendentální dialektice), musí vykonávat část svých operací v modu *jako by* (aby překlenulo své vlastní neeliminovatelné rozpory). Tentokrát je to *teorie*, která nachází útočiště v modu *jako by*, když upadá do sporu sama se sebou. V obou případech je ale skutečným zdrojem problému elementární rozpor v základech konstrukce Kantova systému: rozpor mezi tezí, že poznávající myšlení principiálně *ne* může překročit hranice možné zkušenosti, a tedy světa jevů, a *nutností* tyto hranice permanentně překračovat,<sup>22</sup> ať už při výkonu svých syntetických funkcí (jak se ukázalo v transcendentální dialektice) nebo ve filosofickém výkladu těchto funkcí. Problém se dá shrnout tak, že samo Kantovo vymezení hranic poznávajícího myšlení předpokládá překročení těchto hranic – v duchu Hegelova komentáře ke Kantovi: „Něčeho jsme si vědomi jako hranice či nedostatku, nebo to tak pocítujeme, jen tehdy, když jsme to už překonali.“<sup>23</sup>

22 Jeden z anonymních recenzentů *Filosofického časopisu* vyslovil ve svém komentáři názor, že „ostrost autorovy námitky ohledně vnitřního sporu Kantova systému“ se otupí, vezmeme-li v úvahu Kantovu „ostrou distinkci mezi ‚myslet‘ (denken) a ‚poznávat‘ (erkennen)“. Autor ji podle recenzenta nerespektuje dostatečně, „což sám indikuje nekantovským spojením ‚poznávající myšlení““. Pokud jde o poslední poznámku, myslím, že jde o spojení v kantovské literatuře dosti běžné (namátkou: „Aber das gegebene Mannigfaltige, das Kant für erkennendes Denken fordern muss...“ Fulda, H. F., *Das endliche Subjekt der eigentlichen Metaphysik*. In: Stolzenberg, J. von (Hrsg.), *Subjekt und Metaphysik*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2001, s. 271). Označuje myšlení vykonávající své funkce v poznávacím postoji (na rozdíl od postoje etického nebo estetického). Samo o sobě nás toto spojení nezavazuje k tezi, že nelze myslet entity, které se vymykají našemu poznání, jinými slovy: nevylučuje myšlení, které překračuje sféru možné evidence, a naopak je slučitelné s předpokladem, že „naše konceptuální schopnosti přesahují naše poznávací schopnosti“ („our conceptual capacities transcend our epistemic capacities“ – což je podle antirealistů typu Michaela Dummetta nebo Crispina Wrighta základní znak realistické pozice). Tento předpoklad je ale zcela vyloučen tvrzeními o vyprázdnění našich pojmů (na pouhé „názvy bez obsahu“) a degeneraci pojmových operací na „pouhou hru“ při každém pokusu o překročení sféry možné zkušenosti (viz kantovské odkazy výše, v pozn. č. 19).

23 „Als Schranke, Mangel wird nur etwas gewusst, ja empfunden, indem man zugleich darüber hinaus ist.“ Hegel, G. W. F., *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse*. Erster Teil: Die Wissenschaft der Logik, § 60. In: *tyž, Werke* (in 20 Bänden). Hrsg. E. Moldenhauer – K. Michel. Bd. 8. Frankfurt a.M., Suhrkamp 2000.

Problém nastává, když tuto hranici zároveň prohlašujeme za principiálně nepřekročitelnou.<sup>24</sup>

## 2. Wittgenstein, Quine, Grice

Situace, v níž v rámci teorie tvrdíme nebo postulujeme něco, co podle teorie samé smysluplně tvrdit nelze, protože to nespĺňuje kritéria vymezená právě touto teorií, není nijak výjimečná. Tím se otevírá pole pro široké uplatnění modu *jako by* jako média, v němž lze odvrátit kolaps teorie. Asi jako když ztratíte rovnováhu a rozhodnete se uniknout bolestivému pádu tím, že přejdete do stavu beztlíže. To, co je pro běžného smrtelníka v jeho pozemském světě fyzicky neproveditelné, se filosofům v hranicích jejich systémů může jevit jako rutinní manévr. Jestliže například vymezuje kritérium smysluplnosti vět v teorii, jejíž věty toto kritérium evidentně nespĺňují, jak se to stalo vídeňským novopozitivistům s jejich verifikačním kritériem smyslu nebo Wittgensteinovi v *Traktátu*,<sup>25</sup> takže o větách naší teorie platí, že pokud jsou pravdivé, nejsou smysluplné, ocitáme se v dosti choulostivé situaci. Ale stále nám zbývá možnost<sup>26</sup> poučit čtenáře, že naše kritérium smysluplnosti si osvojí jedině tehdy, když bude naše věty čist, *jako by* dávaly smysl, přestože z nich samých se dozví, že to nepřichází v úvahu. Až dočte, může je odhodit jako žebřík, který je k nepotřebě (když už se po něm vyšplhal nahoru: v našem případě, když už pochopil, jak rozpoznávat smysluplné věty). Jinou možností je přestat špásovat se čtenářem, „zanechat lstí a zmatků“ (jak radí Vergilius svému chráněnci na prahu *Dantova Inferna*) a kriticky přezkoumat svá východiska – což byla cesta, kterou se, ke své cti, vydal pozdní Wittgenstein.

24 Tím, jak se tento rozpor promítá do Kantovy distinkce *Phaenomena/Noumena*, jsem se zabýval ve stejnojmenném textu pro: *Enzyklopädisches Wörterbuch zu Philosophie und Wissenschaften*. Hrsg. H. J. Sandkühler. Frankfurt a.M., F. Meiner Verlag 1990, Bd. III, s. 836 n. Obecně řečeno, nemyslím si, že by nám Kantovy subtilní úvahy na toto téma mohly pomoci při řešení našeho problému. Srov. např. B 310: „Der Begriff eines Noumenon ist also ein *Grenzbegriff*, um die Anmässung der Sinnlichkeit einzuschränken, und also nur von negativem Gebrauche. Er ist aber gleichwohl nicht willkürlich erdichtet, sondern hängt mit der Einschränkung der Sinnlichkeit zusammen, ohne doch etwas positives ausser dem Umfange derselben setzen zu können.“ Při postulování předmětů transcendentálních idejí ale děláme právě toto: „klademe něco pozitivního“ mimo rámec možné zkušenosti, například postulujeme, i když jen v modu *jako by*, existenci první nepodmíněné příčiny jako absolutního počátku kauzální řady.

25 Srov. známý Russellův povzdech z jeho Úvodu k *Traktátu* z května 1922: “What causes hesitation is the fact that, after all, Mr Wittgenstein manages to say a good deal about what cannot be said...” Wittgenstein, L., *Tractatus Logico-Philosophicus*. Introduction by Bertrand Russell. London, Routledge 1961.

26 Uvažuji zde o potenciálu modu *jako by* v této sféře, nezávisle na tom, jak se s uvedeným problémem vyrovnali autoři zmíněných teorií.

Ale zvažme pár dalších případů, už kvůli historické spravedlnosti. Proslulá Quinova teze *nevymežitelnosti reference* [„inscrutability of reference“]<sup>27</sup> nám říká, že principiálně nelze rozhodnout mezi alternativními způsoby určení referenční funkce složek věty, pokud ústí v ekvivalentních pravdivostních podmínkách. Nic v našem způsobu užívání výrazů „Mary“ a „is married“ tak například nevylučuje, že výraz „Mary“ referuje k Mariinu „vesmírnému doplňku“ (tj. k tomu, co zbude, když z vesmíru vyloučíme Marii) a výraz „is married“ je pravdivě aplikovatelný na doplňky vdaných žen. Výsledkem je vymezení pravdivostních podmínek v podobě:

„Mary is married“ je pravda právě tehdy, když Mariin (vesmírný) doplněk je doplňkem vdané ženy,

což je ekvivalentní se „standardní“ verzí:

„Mary is a married“ je pravda právě tehdy, když Marie je vdaná.

Je evidentní, že vymezení pravdivostních podmínek na pravých stranách obou ekvivalencí budou splněna přesně za téhož stavu světa.

Ale toto vymezení dvou alternativních určení reference a pravdivostních podmínek splní svou funkci jedině tehdy, budeme-li předpokládat, že výrazy, jimiž identifikujeme referenty v obou alternativních přiřazeních, mají samy fixní referenční funkci. Tezi o neurčitosti reference tedy můžeme vyložit, jen když budeme předpokládat fixní referenční přiřazení, které tato teze vylučuje. Zřejmě tedy máme při výkladu nevymežitelnosti reference postupovat tak, *jako bychom* předpokládali vymežitelnost reference. Jiným řešením je skončit s touto myšlenkovou gymnastikou (přeskakování z modu přímočaré aserce do modu *jako by* a zpátky) a vzít úvahy o referenci za jiný konec.

Zvažme ještě jeden příklad: známá série Griceových pokusů definovat „utterer’s meaning“, tj. význam promluvy z hlediska mluvčího (jinými slovy: mínění něčeho promluvy), ústí v definicích připsujících mluvčímu (který něco míní svou promluvy) nekonečnou řadu intencí, přičemž každá následující intence v této řadě je intence, aby adresát rozpoznal předchozí intenci. To je nutný důsledek griceovského způsobu vymezování komuni-

27 Původní verzi viz v: Quine, W. V. O., *Word and Object*. Cambridge, Mass., MIT Press 1960. Instruktivní diskusi o smyslu a důsledcích teze o nevymežitelnosti reference viz v: Davidson, D., *The Inscrutability of Reference*. In: týž, *Inquiries into Truth and Interpretation*. Oxford, Oxford University Press 1984. Stručný výklad Quineovy teze a srovnání s dalšími druhy quineovských „neurčitostí“ jsem se pokusil podat v: Kořátko, P., *Interpretace a subjektivita*. Praha, Filosofia 2006, s. 452–459.

kativního postoje, v němž něco míním svou promluvou vzhledem k nějakému adresátovi.<sup>28</sup> Nejpřesnější, ale poněkud zdoluhavou demonstrací tohoto tvrzení by byla rekonstrukce Griceova postupu: formulace provizorních definic, jejich konfrontace s protipříklady, v nichž se definiens ukazuje jako příliš slabé, jejich zesilování (připojováním dalších podmínek), formulace nových protipříkladů, další nastavování řady podmínek – až po konstataování, že tento regres nemá žádný konec.<sup>29</sup> Nevyhnutelnost tohoto závěru by ale měla být zřejmá už z pouhého domyšlení důsledků Griceova výchozího. Tím je teze, že komunikativní akt (promluva, v níž něco míníme ve vztahu k posluchači) se liší od jiných forem mezilidské interakce svou transparentí, a že tato transparence spočívá v tom, že si přejeme, aby náš partner (adresát naší promluvy) rozpoznal komunikativní povahu našeho aktu. Připojíme-li intencionalistickou premisu, že komunikativní povaha našeho aktu je dána našimi intencemi, je zřejmé, že můj akt nebude komunikativní, pokud si nebudu současně přát (*intence<sub>1</sub>*), aby adresát rozpoznal všechny mé intence zakládající komunikativní povahu mého aktu. Ale právě jsem vymezil intenci (*intence<sub>2</sub>*), která je, jak jsem předeslal, sama nutnou podmínkou komunikativní povahy mého aktu (bez ní můj akt postrádá komunikativní transparentí) – takže si musím přát (*intence<sub>3</sub>*), aby adresát rozpoznal i ji. Ale i to je intence, která spoluzakládá komunikativní povahu mého aktu (bez ní by transparence nebyla úplná), takže je třeba zaručit i její transparentí postulováním intence ještě vyššího řádu (*intence<sub>4</sub>*) ... atd. *in infinitum*. Pokud zároveň připustíme, že člověk jako konečná bytost nemůže zastávat nekonečnou sérii intencí, očitáme se v kritické situaci: Grice ji reflektoval příznáním, že komunikativní akt, v němž něco *míníme* svou promluvou, je ideální limit, k němuž se pozemští mluvčí mohou jen aproximativně přibližovat.<sup>30</sup> Bude-li tedy stoupenec Griceovy teorie nadále pokračovat v běžném úzu a užívat věty typu „Jan svou promluvou míní, že...“, měli bychom to klasifikovat tak, že se vyjadřuje, *jako by* Janovy intence mohly expandovat donekonečna, přestože ví, že tomu tak není. V tomto případě (na rozdíl od předchozích) nejde o to překlenout modem *jako by* rozpor, do něž upadla teorie, ale přenést se přes rozpor mezi teorií, naší obecně sdílenou intuicí a na ní založeným jazykovým územ.

28 Vývoj Griceova projektu reprezentuje série statí shromážděných v knize: Grice, P., *Studies in the Way of Words*. Cambridge, Mass., Harvard University Press 1989.

29 Více o tom v: Kořátko, P., *Význam a komunikace*. Praha, Filosofia 1998, kap. A/III/2.

30 Grice, P., *Meaning Revisited*. In: týž, *Studies in the Ways of Words*, c.d.

## 2. Přechod do modu „jako by“ jako únik z reality

### 2.1 Prožívání žádoucího stavu věcí v modu „jako by“

Připouštím, že tato přehlídka nebyla příliš povzbudivá: jde o případy, kdy nám má přechod do modu *jako by* umožnit ignorovat spor, do něžž nás uvedla naše teorie – místo abychom odstranili zdroje sporu změnou či opuštěním teorie. Je to stejně skličující jako případy, kdy naše myšlení a představivost přecházejí do modu *jako by*, aby tak překlenuly rozpor mezi reálným a žádoucím stavem věcí – místo abychom se ho pokusili odstranit, nebo alespoň napravit jeho důsledky v reálném praktickém jednání. Tak si mohu v modu *jako by* představovat (tj. v modu *jako by* předpokládat jako fakt),<sup>31</sup> že jsem obstál v životní zkoušce, v níž jsem ve skutečnosti propadl, místo abych se pokusil o nápravu; nebo že jsem se odhodlal ke kroku, k němuž ve skutečnosti nenačázím odvalu, místo abych se přiměl alespoň dodatečně jednat.

V těchto případech „unikám“ z nežádoucího stavu věcí tím, že v modu *jako by* předpokládám, v rozporu s realitou, že nastal žádoucí stav věcí (v širokém smyslu zahrnujícím i mé vlastní jednání).<sup>32</sup> Jiný způsob, jak se „vyrovnat“ s nežádoucím stavem věcí, spočívá v tom, že právě tento stav věcí myslím (nebo vnímám, případně prožívám) v modu *jako by* – jinými slovy, že „vypínám“ modus *reality*, typicky v situacích, kdy nejsem schopen unést reálný stav věcí. Tento manévr byl opakovaně popsán, a přestože se váže na extrémní situace, stojí zde za zmínku – už kvůli paralele s aplikací modu *jako by* jako východiska z neméně vyhocených situací na půdě teoretických systémů.

31 V teorii fikce se běžně užívají synonymně výrazy „to make-believe that *p*“, a „to imagine that *p*“, případně „to pretend to believe that *p*“, a to ve stejném smyslu, v jakém v této stati užívám výraz „věřit (nebo ‚předpokládat‘ nebo ‚myslet‘) v modu *jako by*, že *p*“ a jeho odvozeniny. Termín „to imagine“ se v tomto kontextu užívá ve smyslu „propositional imagination“, tj. ve smyslu propozičního postoje, v němž nějakou propozici přijímáme (v modu *jako by*) jako pravdivou. To je třeba ostře odlišit od „imagination“ ve smyslu vytváření mentálních obrazů jako výkonu „mental imagery“. G. Currie a A. Ichino zřetelně demonstrují tuto distinkci ve větě: „We may believe that a famous detective lives in Baker Street, and we may imagine exactly this, without thereby forming any mental image.“ Tíž, *Imagination and Make-Believe*. In: Gaut, B. – McIver Lopes, D. (eds.), *The Routledge Companion to Aesthetics*. London, Routledge 2013. Vztahem mezi přijímáním propozičních postojů v modu *jako by* v interpretaci literární fikce a jejich „vyplňováním“ mentálními obrazy jsem se zabýval ve stati: *Propozice, obrazy a fikční světy. Filosofický časopis*, 62, 2014, č. 4, s. 507–522.

32 Tím, nač se zde přímo aplikuje modus *jako by*, je propozice *p* vymezující žádoucí stav věcí (o němž vím, že nenastal): sekundárně se ale v modu *jako by* ocitají i všechny propozice implikované propozicí *p*, například propozice, že není pravda, že *non-p*.

## 2.2 Přežívání kritického stavu věcí v modu „jako by“

Jak ukazuje vnímání umělecké fikce – krásné literatury, dramatu, filmu, výtvarného umění, jsme schopni prožívat fikci jako realitu, a to do té míry, že ve vypjatých okamžicích vypínáme modus *jako by* (nebo chcete-li: naše myšlení, představivost, emoce, mravní postoje vystupují z dosahu operátoru *jako by*). Ale platí to i obráceně: naše mysl je seřizena tak, že když je vystavena otřesu, který naruší její rovnováhu a ochromí její základní funkce, přepíná do režimu *jako by* – tak jako teoretický systém může být konstruován jako mechanismus, který v momentu krize, to jest když se ocitá v rozporu se sebou samým, přechází do modu *jako by*. Klasickým příkladem je situace vojáka, který se poprvé ocitl v první linii v plné palbě (představme si typický frontální útok a protiútok za první světové války), uprostřed masakru, jaký si nedokázal představit, přestože mu byl mnohokrát předem popsán a jako voják ho musel očekávat. V takové chvíli může mysl rozvrácená tímto úderem obnovit svou rovnováhu tím, že přepne z modu *reality* do modu *jako by* a člověk vnímá vnější události stejně, jako když sleduje film.<sup>33</sup>

Výsledek je stejný jako v případech teorie, která se ocitá v neudržitelné situaci a hledá východisko v modu *jako by*: na situaci samé se nic nemění, krize (devastující rozpor nebo smrtelné nebezpečí) přetrvává, ale dostaví se alespoň chvilkový pocit úlevy.

## 3. Role „jako by“ v interpretaci literární fikce

Narativní literární fikce navozuje pro čtenáře situaci řízeného myšlení jistých stavů věcí jako reálných – přestože nemáme důvod pokládat je za reálné, případně máme dobré důvody předpokládat opak. Překlenout tento rozpor je technicky vzato velmi snadné, jak dobře víme z analogických situací na půdě teorie (odd. 1) nebo v reálném životě (odd. 2): stačí jen přejít do modu *jako by*. Rozdíl je v tom, že tentýž výkon (nasazení modu *jako by*) nyní neslouží jako iluzorní východisko z krize a náhražka skutečného řešení, ale jako způsob, jak si zpřístupnit literární funkce textu. Obecně řečeno, modus *jako by* nyní vstupuje do hry v této podobě:

*Schéma N:* Literární funkce narativního fikčního textu od čtenáře vyžadují, aby přistupoval (v modu *jako by*) k jeho větám jako k záznamu pro-

33 Srov. Corbí, J., The Real and the Imaginary in the Soldier's Experience. In: Kořátko, P. – Pokorný, M. – Sabatés, M. (eds.), *Fictionality-Possibility-Reality*. Bratislava, Aleph 2010, s. 229 až 250. Totéž může zakoušet někdo, kdo se dozví, že mu zemřel nejbližší člověk, nebo naopak někdo, kdo zjistí, že vyhrál závratnou částku, která úplně změní jeho život.

mluv reálné osoby – vypravěče, který líčí běh událostí v reálném světě. K roli čtenáře zároveň patří, že promluvám vypravěče uděluje (v modu *jako by*) apriorní důvěru – od níž ustoupí teprve tehdy, když se vypravěč projeví jako (v nějakém ohledu) nespolehlivý.

Toto schéma (chápané jako východisko výkladu základních interpretačních výkonů vyžadovaných narativním fikčním textem) jsem obhajoval na jiných místech, zejména v polemice s teorií fikčních světů.<sup>34</sup> Zde se omezím jen na několik bodů, které se přímo týkají našeho tématu: nasazení modu *jako by* v této sféře.

a) Předpokládat existenci vypravěče v modu *jako by* (zatímco jsme si vědomi toho, že jde o autorův konstrukt) neznámá přisuzovat vypravěči tvrzení vykonaná v modu *jako by*. Namísto toho připisujeme (v modu *jako by*) vypravěči plnokrevná (neuzávorkovaná) tvrzení, tj. akty navozující pro vypravěče stejné závazky jako tvrzení vykonaná v běžné komunikaci. Analogicky Felix Martínez-Bonati konstatuje (v polemice s Romanem Ingardenem), že vypravěč vykonává „autentická, ovšem jen imaginární tvrzení“, nikoli „reálná kvazi-tvrzení“.<sup>35</sup> To znamená, že jde o komunikativní akty se všemi parametry tvrzení, jinými slovy o tvrzení se vším všudy, ale nikoli reálná, nýbrž představovaná (tak jako samotná osoba vypravěče).

b) Řada prominentních autorů, jako jsou David Lewis, John Searle, Saul Kripke, Gareth Evans nebo Amie Thomassonová<sup>36</sup> a téměř všichni ostatní protagonisté současných diskusí na tomto poli (významnou výjimkou je Lubomír Doležel), vychází z předpokladu, že nejen interpretační akty čtenářů narativních fikčních textů, ale i kreativní akty autorů těchto textů se odehrávají v modu *jako by*. Například, že Flaubert předstírá („pretends“, „make-

34 Viz např. Koťátko, P., *Fictional Names, Fictional Characters and Persons Referred to in Narrative Fiction*. *Organon F*, 24, 2017, č. 3, s. 308–338; nebo nejnověji: Interpretace narativní fikce: kolik světů je zapotřebí? *Svět literatury*, roč. XXX, 2020, č. 61 (v tisku).

35 Martínez-Bonati, F. M., *Fictive Discourse and the Structures of Literature: A Phenomenological Approach*. Ithaca, Cornell University Press 1981, s. 130.

36 Srov. např. Truth in Fiction. In: *David Lewis' Philosophical Papers*. Vol. 1. Oxford, Oxford University Press 1983, s. 266; Searle, J., *The Logical Status of Fictional Discourse*. *New Literary History*, 6, 1975, No. 2, s. 327, s. 331 aj.; Kripke, S., *Reference and Existence*. Oxford, Oxford University Press 2013, s. 17; Evans, G., *The Varieties of Reference*. Oxford, Clarendon Press 1982, s. 353; Thomasson, A., *Fictional Characters and Literary Practices*. *British Journal of Aesthetics*, 43, 2003, Issue 2, s. 149. Citace a polemiku viz v mé stati Interpretace narativní fikce: kolik světů je zapotřebí?, c.d. Srov. též Koťátko, P., Fikční jména, fikční entity a role předstírání; chvála abstinence. *Svět literatury*, XXVI, 2016, č. 53, s. 93–101.



-believes<sup>37</sup>), že užívá jména „Emma“ k referování k reálné osobě, resp. že pokládá podmínky úspěšné reference za splněné. Pokud jde o mě, nevidím důvod pronášet obecná tvrzení o tom, jaké postoje zaujímá autor při psaní literárního textu. Může se rozhodnout usnadnit si svůj úkol tím, že se (v modu *jako by*) ztotožní s rolí vypravěče, který má dobrý důvod věřit, že se popisované události skutečně odehrály, a že jména užívaná v textu jsou jména jejich reálných protagonistů. (Tak si například může představovat, že je Giacomo Casanova sepisující své memoáry.) Právě tak ale může pojmut svůj úkol čistě instrumentálně: vytvořit text, který bude plnit funkce narativní literární fikce, a v rámci toho vyžadovat jisté výkony v modu *jako by* od čtenáře. Tato aspirace nevyžaduje od autora žádnou osobní účast v podobě aktů v modu *jako by*. Tak jako můžeme u svých posluchačů vyvolávat přesvědčení, která nesdílíme (což nám potvrdí každý zkušený lhář), nevidím důvod pochybovat o tom, že autor může u čtenářů iniciovat akty v modu *jako by*, aniž by je vykonával sám.

V pojetí, které zde obhajuji, nám tedy nasazení modu *jako by* vychází jako podstatný, ale svým dosahem ostře vymezený tah na poli narativní fikce: týká se výhradně čtenářova předpokladu existence vypravěče jako reálné osoby a předpokladu pravdivosti jeho výpovědi (s omezením uvedeným ve Schématu N a s výhradou specifikovanou níže v bodě c).

c) Přípravenost přijímat v modu *jako by* tvrzení primárního vypravěče (vypravěče, jehož narativní výkon už není zarámován žádným vyprávěním vyššího řádu) jako pravdivá se zpravidla podává jako podstatná součást čtenářského postoje vyžadovaného narativními funkcemi textu. Předpokládá se, že čtenář uděluje promluvám vypravěče důvěru, která je *apriorní* (nevyžaduje žádné zdůvodnění), ale nikoli *neodvolatelná*. Můžeme dospět k závěru, že vypravěč je v nějakém ohledu *nespolehlivý* – do jeho popisu a výkladu událostí se mohou promítat jeho předsudky, sympatie a averze, snaha zveličít nebo naopak zamlžit vlastní podíl na událostech<sup>38</sup> atd. V tom případě je zablokovan přenos obsahu vypravěčových tvrzení do obrazu světa, který si při četbě vytváříme (v modu *jako by*). To se běžně chápe jako dysfunkce (i když záměrně navozená autorem), jako krizová situace vynucená zvláštními okolnostmi – jako selhání mechanismu, který je seřizen tak, že interpretace vypravěčo-

37 Gareth Evans připisuje autorovi „a deliberate initial pretense“; případně konstatuje, že autor činí „first move in the game of make-believe“, na nějž pak navazují tahy čtenářů v tomtéž modu. Viz Evans, G., *The Varieties of Reference*. Oxford, Clarendon Press 1982, s. 353.

38 To přichází v úvahu u tzv. homodiegetického vypravěče: vypravěče, který je sám jedním z aktérů příběhu, o němž vypráví. Nemusím dodávat, že i nespolehlivost vypravěče je autorův narativní konstrukt signalizovaný pro čtenáře různými parametry textu.

vých tvrzení automaticky generuje sadu přesvědčení (v modu *jako by*), a to na základě čtenářovy apriorní důvěry ve vypravěčovu věrohodnost.

Problém spočívá v tom, že tato důvěra může být *trvale* zablokována samotnou konstrukcí literárního díla. K tomu dochází například tehdy, když je do základů této konstrukce vložen epistemický relativismus (jako v Čapkově *Životě a díle skladatele Foltýna*, nebo v novější evropské literatuře v Amisově románu *Úspěch*).<sup>39</sup> Anebo tehdy, když se literární dílo čtenáři předkládá jako součást a produkt univerzálního chaosu, který neponechává prostor pro něco takového, jako je fakt nebo pravdivá či nepravdivá výpověď (jak to vidíme ve vrcholných dílech Samuela Becketta). Nechceme-li si usnadnit situaci tím, že díla tohoto druhu rovnou označíme za deviace, od nichž může teorie abstrahovat, neměli bychom do obecného vymezení interpretační pozice čtenáře literárního díla zahrnovat jeho apriorní důvěru (v modu *jako by*) ve vypravěčovu věrohodnost. Každý z vypravěčů Čapkova *Foltýna* si o důvěru implicitně říká, ale těmto nárokům nelze principiálně vyhovět – jak i ten nejstřícnější čtenář pozná už po prvním střídání vypravěčských perspektiv. Beckettův vypravěč se o naši důvěru ani neuchází, protože si je vědom své situace, reflektuje ji v permanentních revokacích, vědomých kontradikcích, zpochybňování smysluplnosti vlastních výpovědí a paradoxních prohlášeních typu: „Já, který jsem zde a který nemohu mluvit, nemohu myslet a který musím mluvit, a tedy snad i trochu myslet...“<sup>40</sup>

Nemožnost mluvit, absence prostředků pro smysluplná vyjádření, prostoru, v němž bychom mohli něco vyjádřit, ale i prostoru pro samotný záměr něco vyjádřit (srov. poslední citaci v pozn. č. 40) je přímým důsledkem Beckettova obrazu světa jako všezahrnujícího zmatku.<sup>41</sup> Otázka zní: Odkud se v tomto bezbřehém zmatku berou věty, které nás ujišťují o nemožnosti mluvit, a naše schopnost porozumět těmto větám, s níž předpokládaný mluvčí

39 Čapek, K., *Život a dílo skladatele Foltýna*. Praha, Československý spisovatel 1974; Amis, M., *Úspěch*. Přel. M. Arbeit. Praha, Mladá fronta 1992.

40 “I who am here, who cannot speak, cannot think, and who must speak, and therefore perhaps think a little...” Beckett, S., *The Unnamable*. In: *The Beckett Trilogy*. London, Pan Books Ltd. (Picador Edition) 1979, s. 276. Nebo: “The fact would seem to be, if in my situation one may speak of facts, not only that I shall have to speak of things of which I cannot speak, but also, which is even more interesting, but also that I, which is if possible even more interesting, that I shall have to, I forgot, no matter. And at the same time I am obliged to speak. I shall never be silent. Never.” Tamtéž, s. 268. Nebo: “... impossible to stop, impossible to go on, but I must go on, I’ll go on...” Tamtéž, s. 363. V jednom ze svých rozhovorů to Beckett vyjadřuje takto: “There is nothing to express, nothing with which to express, nothing from which to express, no power to express, no desire to express, together with the obligation to express.” Beckett, S. – Duthuit, G., *Three Dialogues*. In: Beckett, S., *A Collection of Critical Essays*. Ed. M. Esslin. Englewood Cliffs, Prentice Hall 1965, s. 17.

41 “I can’t see any trace of any system anywhere.” Shenker, I., *A Portrait of Samuel Beckett, the Author of Puzzling Waiting for Godot*. *New York Times*, May 6, 1956, Sect. 2.

(Beckettův vypravěč),<sup>42</sup> přes všechnu svou skepsi, evidentně počítá a bez níž by Beckettův text neplnil své funkce. Obecně řečeno, text od nás vyžaduje kroky, které jsou, jak text sám opakovaně deklaruje (a ještě častěji předvádí, tj. performativně demonstruje), zcela beznadějně, a důsledně vzato, neponechává žádný prostor ani pro konzistentní motivaci pro takový podnik. To je situace, kterou dobře známe z Kantovy první *Kritiky* a z novějších příkladů, o nichž byla řeč výše (viz 1.1. c), 1.2). Výsledkem tentokrát není nasazení modu *jako by* (to se naopak, v podobě předpokládané ve *Schématu N*, zásadně komplikuje), ale permanentní vědomí sporu, jímž je zatížena pozice vypravěče a který znejistuje i pozici interpreta. Pokud jde o mě, vnímám tuto konfrontaci jako doklad toho, že tentýž druh sporu, který rozkládá teoretický systém, může být vysoce produktivním nástrojem konstrukce uměleckého díla.<sup>43</sup> A reflexe sporu, která v jednom případě ústí v literárně působivém pokusu zastříť či zamluvit fatální teoretický problém (jako je Wittgensteinova metafora o žebříku<sup>44</sup>), může v jiném případě vystupňovat čtenářovu vnímavost ke specifickým literárním funkcím díla a k těm parametrům reálného světa (a našeho života v něm), k nimž se autor snaží obrátit náš zájem.

### **Dodatek: jednání a myšlení v modu „jako by“ a balancování na rozhraní**

Až dosud jsme mluvili o přechodech z modu reality (případně přímočaré aserce nebo neuzávorkovaného přesvědčení) do modu *jako by*, jako by šlo o prosté přepínání mezi dvěma krajními polohami ovládací páky, případně o prosté vkládání operátoru do formule, resp. nahrazování jednoho operátoru druhým. Na závěr bych rád narušil tento obraz alespoň letmým poukazem na jistou nestabilitu či vratkost potenciálně přítomnou ve stavu, který tu označuji jako „přesvědčení v modu *jako by*“ (resp. „make-belief“, „propositional imagining“, „pretending to believe“). Pokusím se ji ukázat v analogii se stejnou labilitou v případě *předvádění* v modu *jako by*, jímž jsme se zatím neměli příležitost zabývat.

42 Koneckonců i identita mluvčího – vypravěče a sama jeho schopnost aspirovat na osobní identitu je vážně zpochybněna nejen obrazem světa jako chaosu, ale i děním v textu, které připomíná čísi (vypravěčovy?) pokusy vedené tímto směrem a končící nevyhnutelným kolapsem. Citace a diskusi viz v: Koťátko, P., *Filosofie a literatura. Čtení přes překážky. Filosofický časopis*, 65, 2017, č. 3, s. 341–360.

43 Pokud jde o Becketta, pokusil jsem se to ukázat ve stati: Koťátko, P., Beckett, S., *Hledání správné věty*. In: Císař, K. – Koťátko, P., *Beckett: filosofie a literatura*. Praha, Filosofia 2010, s. 33–68. Srov. též Koťátko, P., *Radical Narration*. In: Currie, G. – Koťátko, P. – Pokorný, M. (eds.), *Mimesis: Metaphysics, Pragmatics, Cognition*. London, College Publications 2012, s. 178–193; Koťátko, P., *Filosofie a literatura. Čtení přes překážky, c.d.*, s. 341–360.

44 Wittgenstein, L., *Tractatus Logico-Philosophicus, c.d.*, 6.54.

a) Představme si, že *X* hraje (předstírá bez úmyslu oklamat), že je opilý: předvádí, že se potácí, přestože se (jak rovněž předvádí) úporně snaží jít rovně; že proti své vůli ztrácí rovnováhu, i když se ji (jak má divák rovněž zaznamenat) zoufale snaží obnovit; že padá, i když se snaží zabránit pádu atd. Situace se ale může vyvíjet tak, že s tímto (hereckým) záměrem *skutečně* rozkolísá svou rovnováhu, aniž by chtěl doopravdy upadnout do bláta, a od jisté chvíle ji *skutečně* není schopen obnovit, i když se *skutečně* snaží své výkyvy vybalancovat, v důsledku čehož *skutečně* končí v blátě. Pak bychom asi řekli, že v jisté fázi přestává jít o hru (předstírání, „pretense“, „acting in the *as if fashion*“) – přestože to může být publikem oceněno jako dokonalá hra a *X* sám to tak může prezentovat, a dokonce i subjektivně hodnotit.

b) Zvažme ale jinou variantu: původní záměr *X* je teď uvést se do stavu, ve kterém *reálně* ztratí rovnováhu a bude mít potíže (případně nebude schopen) ji obnovit, i když se o to bude *doopravdy* snažit, protože nechá pracovat své přirozené instinkty, což znamená, že dá průchod spontánním motorickým reakcím směřujícím k obnovení rovnováhy. A předpokládejme, že *X* to celé stále míní jako *předvádění* potácejícího se opilce. Měli bychom říci, že od jisté chvíle to už není hraní (viz a) – nebo to celé uznáme jako hraní, a tedy jednání v modu *jako by*, protože ztráta rovnováhy a vše, co s tím souvisí (včetně aktivace instinktivních motorických mechanismů), byly vyvolány záměrně rozhodnutím *sehrát* opileckou scénu? A jaký vliv na náš verdikt v této věci mají prostředky, které *X* použije při realizaci svého plánu? Může se začít kýmat, tj. uvést své tělo do prudkých výkyvů, a tak rozkolísat svou rovnováhu; se stejným záměrem ale může požit látku, která utlumí mozková centra důležitá pro udržení rovnováhy. V obou případech se spustí procesy vedoucí ke skutečné ztrátě rovnováhy a instinktivní mechanismy směřující k jejímu obnovení, čelící (záměrně vyvolaným) fyzickým komplikacím nebo utlumené chemickou cestou. V prvním případě zřejmě řekneme, že jde o hraní, jehož plánovanou součástí jsou fáze, kdy se věcem nechá „přirozený průběh“. Ve druhém případě mi moje jazyková intuice nedává jasnou odpověď a předpokládám, že kdyby vznikl spor, vágnost intuic spojených s výrazem „hrát“<sup>45</sup> bychom museli kompenzovat tím, že bychom porovnali své intuice spojené

45 Jedním ze způsobů, jak vyložit tuto vágnost, je konstatovat, že sémantické intuice zde kolísají mezi různými členy *rodiny významů* slova „hrát“, případně „hraní“ nebo „hra“. Wittgenstein, jak známo, volí právě slovo „hra“ jako příklad, na němž demonsturuje svůj pojem „family resemblance“: „hra“ nese soubor významů, které nespojuje společná sada určení (konceptuálně vymezených podmínek aplikability slova), ale jen fakt, že každý z nich je provázán s (některými) dalšími významy ze souboru různými druhy souvislostí či podobností, jaké spojují členy rodiny. Srov. Wittgenstein, L., *Filosofická zkoumání*. Přel. J. Pechar. Praha, Filosofia 1993, § 66–71, § 75–77 aj.

s mnohem širším okruhem výrazů, které by v debatě vstoupily do hry. Obávám se, že ani pak bychom nemohli doufat ve víc než v dosti vratkou proklamativní shodu *ad hoc*.

Tytéž alternativní scénáře a s nimi spojená dilemata se ale nabízejí i pro protějšek hraní či předvádění v mentální sféře: pro zaujímání propozičních postojů v modu *jako by*. Jako vstřícný, kooperativní čtenář Karla Čapka mohu v modu *jako by* přijmout přesvědčení, že Zemi ovládli mloci, mohu to podpořit výkony své obrazotvornosti a vypjatými emocemi – a když pak někdo náhle zabuší na dveře, může se stát, že si nebudu jistý, nevejde-li do pokoje mlok. Budeme to komentovat tak, že ve své vstřícnosti vůči textu zacházím dál, než je běžné, ale že jsem nepřekročil hranici přesvědčení v modu *jako by* – právě proto, že se *nechám vést* textem, jehož žánr vyžaduje právě tento postoj? Nebo spíš řekneme, že jsem tak dlouho balancoval na hraně „make-belief“, až jsem přepadl do stavu „belief“?

## SUMMARY

### Thinking and Speaking „As If“

The paper starts with the distinction between (i) the *as if* mode as a parameter identified by philosophical analysis in the structure of thought acts and (ii) the *as if* mode as a refuge that a philosophical system resorts to in order to avoid consequences of its intrinsic contradictions. Examples of (i) are found in Kant's ethics and aesthetics, while a prominent example of (ii) is discovered in Kant's transcendental dialectics. A parallel is then drawn with well-known theories of 20th century analytical philosophy, where the *as if* mode could serve as an equally straightforward (and equally illusory) solution of analogical problems: problems caused by the fact that the theory requires and at the same time prohibits certain moves. In the second part, this function of the *as if* mode within philosophical systems is compared with everyday life situations, where the *as if* mode serves as a medium in which the distance between the actual and desirable states of affairs can be overbridged. The third part focuses on the role of the *as if* mode in narrative fiction. Even this sphere provides space for fundamental contradictions of the kind discussed in the first part. What is essentially different are their destructive consequences within theoretical systems (calling for „solutions“ in the *as if* mode) and their positive potential within narrative fiction where they can play a constructive role.

**Keywords:** the *as if* mode, transcendental ideas, antinomies, narrative fiction

## ZUSAMMENFASSUNG

**Denken und Sprechen „Als ob“**

Im ersten Teil der vorliegenden Abhandlung befassen wir uns mit dem Unterschied zwischen dem *Als-ob-Modus* als wichtigem Parameter, den die philosophische Analyse in der Struktur von Denkakten aufdeckt, und dem *Als-ob-Modus* als Zuflucht, die ein philosophisches System in Krisensituationen aufsucht, d. h. in Situationen, in denen das Funktionieren des Systems Maßnahmen erfordert, die nach den systemeigenen Kriterien unzulässig sind. Dieses Umschalten in den *Als-ob-Modus*, die Gründe dafür und seine Wirkungslosigkeit (als Ausweg aus der Krise) verfolgen wir anhand von Kants transzendentaler Dialektik. Dabei verweisen wir kurz auf ein vergleichbares Problem in den Theorien prominenter analytischer Philosophen des 20. Jahrhunderts, die zu einer ebenso direkten (wie illusorischen) Lösung auffordern. Im weiteren Kapitel ziehen wir Parallelen zwischen dieser Funktion des *Als-ob-Modus* auf dem Boden theoretischer Systeme und einer der Rollen des *Als-ob-Modus* in alltäglichen Situationen: das *Als-ob* spielt hier die Rolle des Mediums, in dem der Widerspruch zwischen dem wirklichen und dem erwünschten Stand der Dinge überbrückt werden soll. Abschließend umreißen wir die Rolle und die Reichweite des *Als-ob-Modus* im Wirken der narrativen Fiktion. Auch diese Sphäre öffnet den Raum für gleichartige fundamentale Widersprüche, die uns im ersten Teil der Abhandlung interessierten. Der wesentliche Unterschied besteht in den Folgen auf dem Boden der Theorie (die hier destruktiv sind und nach einer „Lösung“ im *Als-ob-Modus* rufen) und auf dem Boden der narrativen Fiktion (wo sie als produktives Prinzip wirken können).

**Schlüsselwörter:** *Als-ob-Modus*, transzendente Ideen, Antinomien, narrative Fiktion